

Alenka Glazer
Ruše

MITSKO V MLADINSKEM DELU PAVLETA ZIDARJA

Deset let po smrti Pavleta Zidarja, s pravim imenom Zdravko Slamnika (umrl je 12. avgusta 1992 v Ljubljani) je njegov ogromni literarni opus živ, kakor je bil v času, ko je nastajal, in celo pridobiva na svoji vrednosti. Iz kateregakoli zornega kota pogledamo nanj, vsakokrat se nam odpira v novih razsežnostih. Mladinska dela pri tem niso izjema in danes jih že lahko uvrščamo v slovensko mladinsko klasiko. Čeprav so namenjena mlademu bralcu, govorijo tudi odraslemu o številnih vprašanjih, ki opredeljujejo človekovo življenje. Opazno izstopa motiv smrti, posebno vlogo imata tudi motiv ljubezni in motiv umetniškega ustvarjanja, ki smrt lahko premagujeta vsaj v simbolnem pomenu. Hkrati s ljubeznijo se oblikuje tudi njeno nasprotje, sovraštvo, ter pogosto iz njega izhajajoče nasilje in različne druge oblike negativnih pojavov, ki rastejo iz nasilja. Zlasti motiv smrti in motiv umetniškega ustvarjanja segata lahko čez meje realno dojemljivega in se približujeta nadnaravnemu ter dobivata včasih, v skladu s tematiko, poteze mitskega.

Tokrat se bomo ustavili prav ob takih mladinskih delih Pavleta Zidarja. Med sedemnajstimi njegovimi knjigami, ki prinašajo samostojna besedila ali združujejo po več krajših tekstov, namenjenih mladim bralcem, je za naše premišljanje upoštevanih pet del, ki so nastajala v dveh različnih obdobjih: dve, *Tončkove sanje* in *Baba na Možaklji*, že v petdesetih letih, tri, *Pravljica o smrti*, *Učna leta botre Smrti* in *Dražba sanj*, pa so iz osemdesetih let.

Na področje mitskega je segel Zidar že za svoje prvo literarno delo, »pesniško pripovedko« *Tončkove sanje*. Pisana je v verzih, nastajala je leta 1954¹ in je bila objavljena še z avtorjevim pravim imenom Zdravko Slamnik v Novem mestu 1955 kot 3. zvezek Knjižnice Janeza Trdine.² Sanje so v mladinski književnosti večkrat izhodišče za fantastično pripoved, saj omogočajo, da se v njihovem okviru fabula oddalji od realno možnih dogajanj. A tu v sanjah zaživi mitološki svet nadnaravnih bitij, škratov in vil. Hkrati zgodba o rdečem škratu na Gorjancih, kralju, vladarju treh kraljestev, z motivom njegovega trpljenja zaradi neuslišane ljubezni do Maje, ki mu je vile nočejo dati za ženo, približa bajeslovni lik meram človeškega doživljanja.

¹ Podatki o času nastanka posameznih del so vzeti iz bibliografskega pregleda Avgusta Gojko-
viča *Knjižna dela Pavleta Zidarja (1955–1990)*, objavljenega v knjigi Pavle Zidar: *Oče naš*.
Novo mesto, Dolenjska založba, Koper, Lipa, 1992. Literarna knjižna zbirka Utva, 2. letnik
1. zvezek, str. 301–312.

² Zdravko Slamnik: *Tončkove sanje*. Pesniška pripovedka. Notranja oprema akad. slikar Bogdan
Borčič. Založil Okrajni odbor ljudske prosvete Novo mesto, Novo mesto 1955.

Tonček, ki nenamerno in nehote postane priča škratovih ljubezenskih muk, izzove njegovo neusmiljeno maščevanje. Čeprav je še otrok, ga rdeči škrat dá vreči v ječo in ga obsodi na smrt z besedami: »Kdor je slišal dušo mojo / v joku in bolesti, / kdor spoznal je hrepenenja / mojega srca, / temu vzel bom tri življenja, / rabelj eno – dve pa jaz!«³ Toda tik pred rabljevimi smrtnimi zamahom s sabljo-nožem se Tonček prebudi »iz sna« in uzre nad seboj bededečo mamo. S takim koncem se zgodbeno dogajanje razkrije kot vročične sanje bolnega otroka. Za naše premišljanje pa je pomembna upodobitev bajeslovnega rdečega škrate, ki ni prikazan kot lik z nadnaravno močjo, temveč kot bitje, ki je ranljivo in podvrženo trpljenju kakor človek. In vir tega trpljenja je neizpolnjeno ljubezensko hrepenenje. Tako se je bajeslovna snov, ki jo je zaradi krajevne opredeljenosti dogajanja: Gorjanci, Gadove peči, mogoče šteti med pripovedke (in tudi nosi podnaslov *Pesniška pripovedka*), napolnila z opredelitvami, značilnimi za človeka, s čimer se je zabrisala meja med človeškim, naravnim, in bajeslovnim, nadnaravnim. Zato pa je tembolj izstopila druga ločnica med nastopajočimi v zgodbi, na eni strani nasilni oblastniki (škrat je kralj!), na drugi njihove nemočne žrtve. Dejstvo, da je žrtev otrok, grozljivost maščevalnega nasilja samo še stopnjuje.

Enako krut je čarovniški par, Vajvaj in Krutika, v bajki (oziroma pripovedki, ker je krajevno določena) *Baba na Možaklji*, objavljeni v knjigi »slovenskih pravljic« *Čudežni studenec*, ki združuje besedila štirih avtorjev, Oskarja Hudalesa, Venceslava Winklerja, Pavleta Zidarja in Lojzeta Zupanca. Knjiga je izšla leta 1960.⁴

Zidarjeva ajtiološka pripovedka (avtor jo podnaslavlja: *Fantastična pravljica*), nastala 1956, je pisana v prozi, a ima nekaj vložkov v verzih, ki spominjajo na otroške izštevance. Upodablja dve bajeslovni bitji, čarovnika Vajvaja in njegovo ženo Krutiko. Čeprav imata čudežno moč, postaneta sleherni kresni večer ranljiva. Krutika, ki je sama neusmiljena s svojimi človeškimi žrtvami, posebej z otroki, vsak kresni večer preživlja v hudi mori zaradi strahu pred smrtjo, ki bi jo na ta dan lahko doletela.

Tako sta obe zgodnji Zidarjevi upodobitvi bajeslovnih bitij, rdečega škrate z Gorjancev, kralja treh kraljestev, ter čarovniškega para, Vajvaja in Krutike z Možaklje, prikazali njihovo izpostavljenost nevarnosti in ranljivost. V prvi bajki je ogrožajoče ljubezensko trpljenje, v drugi strah pred smrtjo, kar vse tri like, ki pripadajo nadnaravnemu svetu, približuje človeškemu doživljanju. Oba čarovnika pa na dan, ko jima preti možna smrt, obhaja tudi kes zaradi storjenih zločinskih mučenj, kar ju vsaj na hipe enači s človeškim občutenjem in vrednotenjem. Motiv kesa vnaša v zgodbo o sprva do kraja razbrzdanem zverinsko sadističnem uživanju ob trpljenju žrtev (Vajvaj si izbira žrtve najraje med mladeniči, Krutika se še posebej izživlja v mučenju žensk, najbolj pa so nevarnosti izpostavljeni otroci) zametke pravnih zakonitosti, kakršne uravnavajo odnose na medčloveški ravni. Tako se nadnaravno, mitsko začenja krhati in se približa podobi človeškega sveta. Izteče se v končno katastrofo, ta pa ne doleti samo človeškega bitja, otroka, ki nasede Krutikini vabi, temveč enako bajeslovno Krutiko, ki okameni v »babo« na Možaklji (medtem ko je Vajvajev konec v fabuli zamolčan).

³ Navedeno delo, str. 21.

⁴ *Čudežni studenec. Slovenske pravljice*. Avtorji: Oskar Hudales, Venceslav Winkler, Pavle Zidar, Lojze Zupanc. Ilustriral in opremil akad. slikar Janez Vidic. Maribor, Založba Obzorja, 1960. *Baba na Možaklji. Fantastična pravljica*, na str. 101–106.

Motiv smrti in strah pred njo sta upodobljena tudi v dveh Zidarjevih krajših proznih besedilih, ki uporabljata ljudski motiv botre Smrti s koso na rami, nastali pa sta trideset let pozneje. Fabulativno sta zgodbi sorodni: lena in nemarna najmlajša, sedma hči se noče ničesar izučiti, dokler se ne odloči za obrt smrti. Poosebljeni lik smrti, ki je vsemogočna in hkrati kot božja dekla popolnoma poslušna, kljub izhodiščnim človeškim potezam prehaja v mitološki lik, botro Smrt s koso.

Prva od teh zgodb, *Pravljica o smrti*, je izšla v zbirki »zgodbic za otroke« *Pikapolonica Pika* leta 1986.⁵ V naslovu uporabljeno poimenovanje pravljica avtor že v uvodnem stavku, s katerim neposredno nagovori mlade bralce, skuša zagovarjati: »Mogoče boste rekli, da o tako žalostni stvari ni pravljic. Ali da niti pomisliti nočete na kaj takega, dokler na svetu cveti ena sama roža.«⁶ Nagovor kaže, da se avtor zaveda nenavadnosti izbrane snovi, čeprav je fabula preprosta, blizu ljudski pripovedi. Revna družina je svoje dni nekje na Tolminskem imela sedem hčera, med katerimi je najmlajša, Mirjana, bila težaven otrok, »jezikava, lena, z eno besedo: nemarna. V šoli se ni hotela učiti, a doma ne poprijeti za nobeno reč.« Od »nekega našega Amerikanca, ki se je vrnil domov umret,« je zvedela za smrt. Dotlej te besede ljudje niso poznali. Mamino roteče svarilo, »da ne bo nič v življenju,« je zavrnila s hipno odločitvijo, da bo smrt. V sanjah je od Boga prejela belo koso, in čeprav prestrašena, začela opravljati poklic smrti. Ko se ji je poklic priljubil, jo je iz sanjskega dogajanja Bog prestavil v budno stanje, v katerem bo svoje delo nadaljevala. V zahvalo ji je »podaril večno življenje«.⁷

Tako se zgodba, ki jo lahko beremo tudi kot legendo, preobrazi v prispodobo o končnosti človeškega življenja in nesmrtnosti, ki bi jo bilo mogoče doseči le po božji volji. Toda konec zgodbe prestavi dogajanje na raven človeških medsebojnih vezi. Mirjana bi naj pokosila svojo obolelo mamo, ki ob srečanju z njo namah ozdravi. »Od tedaj živi, živi in noče umreti. Hči pa vsake toliko pobliska s koso, svetlo ko sneg, a predvsem zato, da ji mama ne bi umrla.« Pripoved se torej spet prevesi v nadnaravno, čudežno dogajanje. Sklepni stavek: »A ni lepo, če ste s tako obrtnico v sorodu!« pa ponovno vzpostavi uvodno dvojico: avtorja-pripovedovalca in mladega bralca ali poslušalca ter osvetli celotno zgodbo s čustvom, ki izhaja iz družinske ali rodovne pripadnosti. Otroku lahko končni prizor prinese čustveno potešitev, odrasel bralec bo bral v njem – pa tudi že v prejšnjih prizorih – humorne podtone.

Druga zgodba o poosebljeni smrti, *Učna leta botre Smrti*, je nastala isto leto, kakor je prejšnja izšla, 1986, a je bila uvrščena v knjižno izdajo skupaj z dvema drugima besediloma šele leta 1990.⁸ V tej zgodbi ni enega samega pripovednega toka, čeprav so vsi motivi tesno povezani z osnovnim motivom smrti. V skicoznih zarisih se pred bralcem razkrivajo življenjske usode sedmih hčera ovdovele matere. Z njimi se nakazuje kritičen družbeni prerez in posebej je kritiki izpostavljena šola. Najmlajša, sedma hči Emilija se v šoli ni ničesar naučila in noče postati nič. Ob

⁵ Pavle Zidar: *Pikapolonica Pika. Zgodbe za otroke*. Izbral, uredil in spremno besedo napisal Jože Horvat. Ilustriral Zvonko Čoh. Ljubljana, Mladinska knjiga, 1986. Zbirka Pisanice. *Pravljica o smrti* na str. 130–132. Nastala je leta 1984 ali 1985.

⁶ Navedeno delo, str. 130. Z iste strani so tudi naslednji trije navedki.

⁷ Navedeno delo, str. 132. Z iste strani sta tudi naslednji dve citirani mesti.

⁸ Pavle Zidar: *Učna leta botre Smrti. Petelinček nespečne babice. Taci*. Ilustriral Ivan Mariko. Ljubljana, Partizanska knjiga, 1990. Matjaževa knjižnica. *Učna leta botre Smrti* na str. 5–18.

skupnem posvetu matere in vseh sestra, kaj naj bi z Emilijo ukrenile, se spopadeta učiteljica Ana in Polona, zdaj nuna, sestra Dolores. Ko se Emilija samovoljno odloči za poklic smrti in jo pri učenju pet let usmerja smrt predavateljica, s katero se je najprej srečala v mrtvašnici, se zgodba z vrsto ironično satiričnih poudarkov prevesi v karikirano alegorijo, ki ponazarja proces višjega izobraževanja. Pri tem je strogo ohranjena hierarhija, od Boga, angelov do božjih dekel, smrti, ki bivajo v stekleni palači v podnebesih in čakajo na naročila. S temi motivi zgodba stopa v območje legend.

Učni program, ki ga mora Emilija obvladati, je obsežen, od smrtologije do najvažnejšega – zamaha s koso. Po uspešno opravljenih izpitih mora znanje potrditi še v praksi in za izpit iz smrtologije pokositi kot smrt banana najprej lastno mater in nato sestro Ano, učiteljico. Iz teh sklepnih prizorov zazveni pretresljiv spoj lirično toplih opisov ter čustvene otopelosti in izpraznjenosti. Tako učinkuje v Zidarjevem mladinskem opusu ta zgodba – ne zaradi motiva smrti, ki je pri njem sorazmerno pogost, temveč zaradi perspektive, iz katere je v njej prikazan odnos do najbližnjih –, kot eden njegovih najmračnejših tekstov.

Na dosti bolj pomirljiv način je vpleten v Zidarjevo pripoved mitsko delujoči motiv v njegovi »poletni povesti«, kakor jo sam poimenuje proti koncu zgodbe, v *Dražbi sanj*, ki je izšla leta 1981.⁹ Tu kljub naslovu ne gre za fantastično doživljanje v sanjah kakor v Zidarjevem prvencu *Tončkove sanje*. Pripoved je oblikovana realistično in ima v svoji mozaično grajeni fabuli vrsto motivnih vzporednosti z Zidarjevimi realističnimi povestmi iz življenja otrok v urbanem okolju, ki so nastajale pretežno v sedemdesetih letih; to so: *Pišem knjigo*, ki je izšla leta 1970,¹⁰ *Mulci*, izšla leta 1975,¹¹ *Glavne osebe na potepu*, izšla leta 1975,¹² ter *Moja družina*, iz leta 1981.¹³ Sanje iz naslova tega dela so sanje umetnika, slikarja Ivana Kneza, ki kot svobodni umetnik živi v hudem pomanjkanju na vrhu enega izmed novejših blokov. Zgradili so jih na zemljišču, kjer je od prejšnjega drevja ostala samo košata lipa.

In to drevo oziroma njegova usoda postane stičišče vseh fabulativnih tokov in prehaja v glavni lik zgodbe. Ta fantazijsko bogato in razgibano, vendar ne fantastično, opisuje življenje otrok in njihovih družin v blokkih. Otroci bežijo v počitniškem času iz utesnjenih stanovanj in se umikajo pred nadzorom staršev v svojo državico otrok, ki so si jo zgradili v košati lipini krošnji. Njihova kraljica je – simbolno, vendar še v okviru realno možnega – najstarejša med njimi, šestnajstletna slepa Marjetka. Njihov zaveznik pa postane, ne da bi to vnaprej načrtoval, slikar Ivan

⁹ Pavle Zidar: *Dražba sanj*. Spremná beseda Iztok Ilich. Ilustriral in opremil Ivan Marko. Ljubljana, Partizanska knjiga, 1986. Matjaževa knjižnica. Delo je nastalo leta 1981. – Označitev zgodbe kot »poletna povest« na str. 88.

¹⁰ Pavle Zidar: *Pišem knjigo*. Ilustrator neimenovan. Redna knjiga Prešernove družbe za leto 1970. Ljubljana, Prešernova družba, 1970. Delo je nastalo leta 1969.

¹¹ Pavle Zidar: *Mulci*. Spremná beseda na zavihu platnic Založba Obzorja Maribor. Opremil Jurij Jančič. Maribor, Založba Obzorja, 1975. Delo je nastalo leta 1970.

¹² Pavle Zidar: *Glavne osebe na potepu*. Spremná besedo napisala Berta Golob. Ilustriral Rudi Skočir. Opremil Dušan Klun. Ljubljana, Mladinska knjiga, 1975. Knjižnica Sinjega galeba št. 186. Delo je nastalo leta 1974.

¹³ Pavle Zidar: *Moja družina*. Spremná besedo napisala Berta Golob. Ilustriral Matjaž Schmidt. Opremila Nadja Furlan. Ljubljana, Mladinska knjiga, 1981. Knjižnica Sinjega galeba št. 230. Delo je nastalo leta 1976.

Knez, katerega maček Serjoža je ljubljeneček otrok. Knez z intuicijo umetnika odkrije skrite namene novoustanovljenega urbanističnega odbora, katerega člani pod pretvezo, da hočejo med bloki urediti otroško igrišče, nameravajo podreti lipo, varno zavetje otrok.

Tako se oblikujeta dva tabora. Kmalu pa se tok dogajanja zaobrne tako, da ne gre več samo za splošna nasprotja, temveč za ostro ločnico med dobrim in zlim. Z likoma buldožerista Štefana, ki bi naj z buldožerjem izril lipine korenine in jo uničil, in slikarja Ivana Kneza, ki išče način, kako bi to podlo nakano preprečil, se začenja jasno zarisovati dualistična podoba sveta, ki napoveduje neizprosni boj med dobrim in zlim. Toda ta boj ne poteka po pravilih realnega dogajanja, temveč prehaja v območje čudežnega. Avtor sam zgodbo nekajkrat označi kot pravljico.

Slikar lipi s svojo silno željo, da bi jo rešil pred sovražnikom, pomaga, da se buldožeristu Štefanu, ko jo ta napada z buldožerjem, spretno izmika. A to izmikanje vidi samo napadalec, medtem ko vsi drugi zaznavajo dogajanje kot buldožeristovo nespretnost in ga obdolžijo, da se je napil. Ivan Knez zasluti buldožeristov maščevalni naklep in obide ga silna žalost. Iz te se rodi njegova misel, da bi se lipa ponoči morala umakniti med drevje v bližnjo hosto, kar se na njegovo presenečenje zares zgodi. In ko pomisli, ali bi se lipa lahko vrnila, se uresniči tudi ta njegova misel. V sebi začuti čudovitost in hkrati grozovitost tega dogajanja. Prejšnjo pomlad je cvetočo lipo upodobil v vsej njeni bujnosti, poslej pa zvesto bedi nad usodo ogroženega drevesa, ki se nevarnosti vsak večer umika in se zjutraj vrača na svoje mesto.

Neko zgodnje jutro spozna to čudežno dogajanje tudi buldožerist Štefan. V zlobni užaljenosti spleza na lipo in jo zažge, a pade z drevesa in se hudo poškoduje, tako da za dolge mesece obleži v bolnici. Požgano drevo je zdaj zapisano dokončnemu uničenju.

Slikar pa želi lipo še drugič rešiti. Zaželi si, da bi si drevesi, požgano pred blokom in bujno na njegovi sliki, zamenjali podobo. Na njegov vroči ukaz se to zgodi, ne da bi se sam tega zavedal. Čudežno obnovo drevesa odkrijejo zjutraj stanovalci bloka, med prvimi prenapeta šolska upraviteljica. V strahu za svojo avtoriteto se nenadoma začuti ogroženo in pravkar odkriti dogodek silovito obsodi kot nekaj protinaravnega. S tem pa nevede potrdi, da se je zares zgodilo nekaj ne protinaravnega, temveč nekaj nadnaravnega. Lipa poslej spet postane zatočišče otrok, odrasli in še posebej invalidni Štefan pa jo še bolj sovražijo.

Umetnik Ivan Knez se razkrije kot orfejevski lik, ki je s svojo stvariteljsko močjo in fantazijo premagal in presegel zakonitosti narave. V tej vlogi zraste pred bralcem v bajeslovni vsemogočnosti. In prav ta orfejevska stvariteljska vloga daje pripovedi o slikarju Ivanu Knezu in rešeni, čudežno, čarovno, torej nadnaravno oživljeni in ozeleneli lipi značaj mitskega. Hkrati pa slikar Knez s prizorišča zgodbe kot delujoče oseba izgine. Kajti še v isti noči, ko se je zgodila čudežna obnova drevesa, ki je bilo obnovljeno »od čarovnije«¹⁴ umetnika, je umetnik sam pobegnil neznanokam pred izterjevalci njegovih dolgov.

Tako v zgodbi, ki jo Zidar imenuje pravljico pa tudi povest, sledimo osnovi glavne fabule, ki je mitska zaradi vloge umetnika-ustvarjalca v njej. Toda bleščeča podoba čudeža in čarovnije dobi v nadaljevanju pripovedi groteskno beden epilog: ko so stanovalci bloka ugotovili, da je slikar Ivan Knez izginil, torej pobegnil pred upniki, so na licitaciji prodali njegove slike in njegovo siromašno osebno

¹⁴ Navedeno delo, str. 94.

premoženje. To je bila »dražba sanj«, satirično groteskna razprodaja umetnikovih ustvarjalnih navdihov.

V sklepu besedila se zaokrožita še dve življenjski usodi, ki segata deloma v območje mitskega. Osamela in siromašna gospa Kovač, ki se je za življenje odločila, da po smrti pripade njeno telo anatomskemu inštitutu, umre in namesto groba dobi v časopisu droben oglas, zahvalo inštituta za njeno volilo. Hotela je biti koristna še po smrti in tako se je vrnila življenju. Tu je človeška smrtnost dobila tolažilno dopolnilo, hkrati pa s tem motiv gospe Kovačeve, ki mu sledimo skozi vso pripoved, sega čez meje realnega in se približuje mitskemu, herojskemu. Zgodbo končuje usoda osamelega mucka Serjože. Po izginotju svojega gospodarja slikarja Ivana Kneza, ki ga je nekoč še kot mladička rešil pred smrtjo, se je Serjoža zatekel h gospe Kovačevi, a po njeni smrti ga je doletel tragičen konec pod kolesi tovornjaka. Rdeča roža njegovega trupla postane simbol neumrljivosti, saj živi naprej v spominu otrok, ki so ga pokopali ob vznožju lipe.

Tako je Zidar v tem sicer realistično pisanem besedilu v okviru svojih mladinskih tekstov najbolj poudarjeno upodobil svoje pojmovanje umetnosti in umetnika. Umetnost z upodabljanjem sanj in ohranjanjem življenja sega nad območje naravnega, v čudežno, mitsko. Sklepna poudarka o izteku življenja gospe Kovač in mucka Serjože pa govorita o tem, da more kdaj tudi smrt izgubiti svojo dokončno uničevalsko moč in postati novo življenje v spremenjeni obliki.

Premislek o petih mladinskih delih Pavleta Zidarja, v katerih smo lahko odkrivali poteze mitskega, se nam ob koncu strne v spoznanje, ki bolj ali manj velja za celoten Zidarjev opus: v temelj njegovega dela je položeno vprašanje smrti in iskanje možnosti, da človek kakorkoli in s čimerkoli preseže svojo končnost. V obravnavanih zgodbah se tako v različnih oblikah prepletajo mejne situacije med življenjem in smrtjo, na ravni oblikovalskih postopkov pa hkrati pripoved prehaja iz realističnega načina pisanja v oblikovanje takih likov in fabul, ki pripadajo nadnaravnemu, mitskemu. Toda tudi tu se zmeraj znova kot vodilno uveljavi načelo realnosti, stvarnosti, ki je prosojno prepredena s podobami neizčrpane avtorjeve ustvarjalne domišljije.